

32. Шрагина Л.И. Конструирование метафор в контексте психологии способностей // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С. 78-85.
33. Эльконин Д.Б., Давыдов В.В. (ред). Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников. – М.:Изд. АПН, 1962. – С. 7-224.

Article is dedicated to the urgent psychological problem of forming in the process of instruction and training “personal knowledge”. The solution of this problem is considered as the promising trend in overcoming of the complexities, which appear on the way of dialogization and humanization of society.

Key words: “personal knowledge”, thought, mental actions, reflections, reason.

Отримано: 18.02.2009

УДК: 159.922.27 – 053.67

Н.М. Дембицька

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено теоретичному обґрунтуванню концепції дослідження економічного досвіду як одного з вагомих соціально-психологічних чинників процесу становлення особистості як суб'єкта економічної соціалізації.

Ключові слова: економічна соціалізація, економічний досвід, особистість, суб'єкт економічної соціалізації.

Статья посвящена теоретическому обоснованию концепции исследования экономического опыта – одной из значимых детерминант процесса становления личности как субъекта экономической социализации.

Ключевые слова: экономическая социализация, экономический опыт, личность, субъект экономической социализации.

Актуальність проблеми. Зміни у соціально-економічному просторі сучасного українського суспільства зумовлюють як нові вимоги до економіко-психологічних якостей його членів, так і задають нові перспективи процесові їх соціалізації, а отже – актуалізують необхідність по-новому, у зовсім іншому методологічному ключі подивитись на саму особистість. Остання формується, розвивається сьогодні в умовах докорінних змін у самому базисі, принципах економічних відносин, а саме – змін у системі суспільних цінностей, яка тривалий час була системою могутніх орієнтирів для економічної поведінки радянських людей. Це були ті ідеали радянської доби, на яких формувалась культура колективізму, отже, знеособлених, планованих економічних відносин, культура колективного власника.

З одного боку, підрастаюча людина має адаптуватися в умовах розгортання ринкових економічних відносин. Але цей процес ускладнюється елементарною відсутністю усталеної системи орієнтирів, і в першу чергу – конвенційованої системи нових (ринкових) економічних цінностей, з якими б молода людина звиряла, зорієнтувала свої відносини у сфері економіки. А з іншого боку, на перший план виходить не стільки задача “приспособуватися” до економічного середовища, скільки формувати його, оскільки нестача усталених ціннісних економічних орієнтирів зумовлює необхідність покладатись на власні ціннісні ресурси, на власний досвід економічних відносин. Сучасні умови формування культури ринкової економіки в Україні вимагають від особистості активної позиції у системі економічних відносин, творчої взаємодії з іншими їх суб’єктами.

Слід зазначити, що саме у взаємодії з економічним оточенням, через механізми взаємообміну враженнями, оцінками, емоціями, діями, цінностями, тобто взаємообміну економічними відношеннями, сучасна особистість включається у систему економічних відносин. Особистість постає як їх суб’єкт, а на внутрішньоособистісному рівні – як суб’єкт формування власної позиції у цих відносинах, отже, як суб’єкт розвитку власних ціннісно-сміслових, когнітивних, емоційних, конативних потенцій, які б забезпечували більш органічне, безконфліктне його включення в систему економічних відносин, надто – відносин власності як їх системоутворюючої

складової. В науковому плані йдеться про проблему становлення особистості як суб'єкта саморозвитку власних економіко-психологічних якостей, як суб'єкта економічної соціалізації.

Теоретичні основи дослідження. У даному дослідженні ми, перш за все, спираємось на праці, присвячені не стільки проблемі соціалізації взагалі, скільки проблемі економічної соціалізації особистості молодшої людини в умовах системних трансформацій. Останній акцент є важливим, оскільки докорінні зміни в системі економічних відносин в українському суспільстві, а саме: зміна форм власності, легітимізація приватної власності, – є тією об'єктивною обставиною, яка зумовлює особливості перебігу, складності і спрямованість процесу економічної соціалізації підростаючих поколінь. Саме у такому ракурсі проблема економічної соціалізації людини в психологічній літературі висвітлена у працях співробітників лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [1; 2; 5; 6; 8; 15; 16]. У даному дослідженні ми спираємось на такі положення, представлені у доробку вказаних авторів.

Економічну соціалізацію ми розглядаємо як складову цілісного процесу соціалізації особистості, як формування економіко-психологічних характеристик особистості через засвоєння нею економічних цінностей суспільства в процесі здійснення економічної життєдіяльності. Економічна соціалізація особистості виражає єдність двох взаємоповнюючих процесів – інтеріоризація економічних цінностей суспільства та на цій основі формування особистісних економічних ціннісних репрезентацій, особлива конфігурація когнітивного, афективного та конативного компонентів яких детермінує економіко-психологічні параметри особистості, втілені в її економічній культурі.

На цьому базується наше розуміння і процесу становлення суб'єкта економічної соціалізації. Цей процес розглядається як невід'ємна сторона соціалізації, якою виражається продуктивність, соціально-психологічна ефективність, успішність, “зважувана” й оцінювана з точки зору тих соціально-психологічних ефектів, якими знаменується кожен етап розвитку соціальності індивіда. Оскільки (згідно з концепцією економічної соціалізації) основним ефектом останньої є сформованість економічних ціннісних репрезентацій, які несуть в собі економічну культуру суспільства, то становлення її суб'єкта

доцільно розглядати як процес інтеріоризації економічних цінностей суспільства, отже, як показник результативності входження особистості у його економічну культуру.

Наше розуміння сутності становлення особистості як суб'єкта економічної соціалізації також передбачає те, що це активний процес інтеріоризації економічних суспільних цінностей, процес активного включення особистості у систему економічних відносин. У цьому ми спираємося на ідею В.В. Москаленко про те, що процес формування економічних ціннісних репрезентацій слід розглядати не як пасивне прийняття індивідом змісту економічної культури суспільства, а як процес формування системи особистісно значущих економічних цінностей. Це означає, що економічні ціннісні репрезентації, які є феноменом індивідуальної свідомості, за своїм змістом не співпадають повністю з надіндивідуальною системою економічних цінностей, яка репрезентується особистістю. Це зумовлено тим, що детермінація процесу соціалізації цінностями суспільства опосередковується внутрішніми психологічними особливостями людини, її потребою системою. В цьому і полягає суб'єктний вимір процесу економічної соціалізації особистості. І на цьому засноване наше розуміння процесу становлення особистості як творця системи власних економіко-психологічних якостей, системоутворюючою складовою якої є її суб'єктність.

Отже, наступним методологічно важливим є положення про системний характер як процесу становлення суб'єкта економічної соціалізації, так і його основного показника, яким є система економіко-психологічних якостей, завдяки яким особистість ефективно вибудовує відносини з іншими суб'єктами економіки.

Справді, по-перше, принцип системності (Б. Ломов, А. Петровський, М. Ярошевський) вимагає досліджувати процес розвитку власних економіко-психологічних якостей особистості в залежності від внутрішньо пов'язаного цілого, яке вони утворюють, набуваючи завдяки цьому притаманних цілому нових властивостей. По-друге, принцип системності передбачає виділення системоутворюючого чинника, яким у випадку самодетермінації процесу власного включення особистості в систему економічних відносин, тобто економічної соціалізації, є її суб'єктність.

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що ця проблема взагалі, без перебільшення, є однією з центральних як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Поняття “суб’єкт” увійшло в науковий тезаурус досить давно і має свою історію розвитку. На теренах вітчизняної психології фундаментальними розробками теорії суб’єкта займалися Г. Челпанов (основні характеристики категорії “суб’єкт”), С.Рубінштейн (ідея про людське буття, яке є відправною точкою усієї системи координат світу саме в силу людської активності, в силу можливості зміни буття), Б. Ананьєв, В. Ганзен, В. Татенко (проблеми співвідношення суб’єкта й особистості), А. Брушлінський (ідея про суб’єктність як онтологічну якість людини), В. Бехтерев, Л. Ломов (ідея про “колективний” або “сукупний суб’єкт”), М. Ярошевський, А. Петровський (принципи самодетермінації, саморозвитку і суб’єктності як системоутворюючого чинника людини активної). Ці ідеї були розвинені в працях великої кількості науковців: К. Абульханова-Славська, О. Азлецька, В. Бодров, Л. Божович, Ю. Варенова, О. Волкова, С. Дерябо, Д. Завалішина, Є. Клімов, О. Коржова, Н. Олександрова, Т. Прокоф’єва. Слід зазначити, що попри глибоку розробленість проблеми суб’єкта, прикладні дослідження в цій області ще тільки розпочинаються. В цьому плані досить актуальною є проблема становлення суб’єкта економічної соціалізації, а точніше – питання внутрішньоособистісних ресурсів для активного, суб’єктного включення особистості у відносини власності.

Отже, основні ідеї у дослідженнях з психології суб’єкта покладені нами в основу трактування суб’єктності особистості в економічних відносинах. Суб’єктність, по-перше, як інтегральна характеристика людини, що сама стає джерелом розвитку власних економіко-психологічних якостей, має бути, щонайперше, представлена у певних одиницях прояву. По-друге, як системоутворюючий чинник суб’єкта економічних відносин вона має існувати на всіх рівнях людини, і всі рінні активності людини мають бути взаємопов’язаними, інтегрованими. Отже, суб’єктність людини – творця відносин власності – має проявлятися в реальності цих відносин.

Звідси витікає таке. Згідно з основними ідеями концепції ставлень [18; 19; 21; 22] об’єктивно існуючі відносини власності як зв’язки, контакти між власниками і об’єктами володіння в

психіці окремого їх учасника представлені не просто як калька цих зв'язків, а оцінно-емоційне відображення об'єктивної реальності і набуття нею статусу суб'єктивної реальності соціально-психологічного ставлення особистості до факту володіння. Саме соціально-психологічне ставлення до власності є тим психічним утворенням, на різних рівнях організації якого, чи-то у різних аспектах функціонування якого може проявлятися суб'єктність людини у процесі економічної соціалізації.

Отже, передбачається вивчати системні особливості соціально-психологічного ставлення до власності як показник становлення суб'єкта економічної соціалізації. Згідно з системним підходом суб'єктність ставлення особистості до власності як показник становлення суб'єкта економічної соціалізації, зароджується в процесі взаємодії і взаємообмінів з іншими елементами системи відносин власності як наслідок перебудови внутрішньої структури досвіду суб'єкта, викликаний вимогами взаємодії. Перебудова, розбудова структури і обсягу економічного досвіду суб'єкта розширює можливості економічної взаємодії і веде до трансформації її цілей.

Науковий доробок з психології досвіду [5; 12 14; 17; 18; 20], основні положення культурно-діяльнісної концепції соціалізації [15; 16], згідно з якою соціалізація визначається як історично обумовлений, здійснюваний у діяльності та спілкуванні процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду суспільства, в якому у знятому, “згорнутому” вигляді закарбована культура суспільства; а також провідна ідея культурно-історичної теорії Л.С. Виготського щодо інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціально-символічної (тобто сумісної з дорослим і опосередкованої знаками) діяльності шляхом трансформації і “згортання”, з тим, щоб знову “розгорнутися” в процесі екстеріоризації, покладено нами в основу розуміння економічного досвіду особистості.

Економічний досвід особистості ми розглядаємо як похідний від економічного досвіду суспільства, отже, економічної культури останнього. Згідно з концепцією соціальних репрезентацій С. Московічі [17] соціальний досвід суспільства становить зміст соціальних репрезентацій, у формі яких він інтеріоризується в процесі соціалізації особистості. За аналогією

можна припускати, що суспільний економічний досвід становить ядро економічних ціннісних репрезентацій особистості, набуваючи інтраіндивідуального характеру і стаючи базисом для формування економічного досвіду індивіда. Слід також зауважити, що останній є результатом інтеріоризації не тільки суспільного досвіду. Він формується і в процесі економічної практики індивіда. Тому у ньому відображено і особистісні набутки – власні економіко-психологічні компетентності, інтегровані у систему економічних ціннісних орієнтацій особистості, що виконують функцію не “баласту”, а необхідної соціально-психологічної умови саморозвитку особистості в сфері економічних відносин, її активного суб’єктного включення у відносини власності. Отже, економічний досвід є і системою економіко-психологічних компетентностей (знань, умінь, навичок), набутих у процесах розгортання, вибудовування, підтримки, згортання зв’язків з суб’єктами та об’єктами володіння, у процесах обміну економічними діями, уявленнями, враженнями, оцінками щодо цих зв’язків. У структуру індивідуальних економічних ціннісних репрезентацій цей суб’єктний аспект економічного досвіду інтегрований через їх периферійні утворення (або буферну зону), які разом з ядерними визначають економічну культуру особистості. Ми припускаємо, що саме зміст периферійної сфери економічних ціннісних репрезентацій визначає суб’єктні особливості ставлення особистості до власності, які, в свою чергу, є основним інтраіндивідуальним ефектом становлення суб’єкта економічної соціалізації.

Спираючись на ідею процесуального характеру формування досвіду індивіда та його циклічності (С. Гінгер), процес становлення особистості на етапі юнацтва як суб’єкта економічної соціалізації ми розглядаємо як такий, що протікає згідно з процесом асиміляції особистістю власного економічного досвіду.

Асимільований, тобто привласнений економічний досвід, на нашу думку, зумовлює суб’єктне ставлення особистості до власності (ССОВ). Модель суб’єктного ставлення до власності відображає специфіку уявлень та оцінок щодо факту свого включення у відносини власності індивіда як суб’єкта економічного саморозвитку, які мають відображати самодостатність, автентичність особистості у ставленні до власності. Специфіка

когнітивного компоненту такого ставлення передбачає досить чіткі, диференційовані (не “склеєні”) образи “Моє”, “Наше”, “Чуже”, їхня когнітивна складність, переважання в структурі уявлень раціональних компонентів.

Специфіка емоційного компонента ССОВ полягає у підпорядкованій ролі його складових при формуванні уявлень про власність та власника, в адекватній оцінці своїх економіко-психологічних якостей як власника порівняно з ідеалом власника.

Специфіка конативного компонента ССОВ полягає у переважанні продуктивно-конструктивних способів оперування власністю над непродуктивними, наявності нових, нестандартних, оригінальних способів економічної поведінки в уявленнях про “Моє”, “Я як власник”, наявності показників суб’єктності щодо об’єкта володіння та інших власників на психомалюнках, позитивна кореляція показників актуальності особистості та адекватного самоставлення з відповідними показниками ставлення до власності та до себе як власника.

Отже, об’єктом дослідження є процес становлення суб’єкта економічної соціалізації.

Предметом дослідження є економічний досвід особистості як один з провідних внутрішньоособистісних чинників процесу становлення суб’єкта економічної соціалізації.

Кінцевим результатом дослідження може стати доведене існування зв’язку суб’єктності особистості у ставленні до власності з особливостями економічного досвіду.

Гіпотезою дослідження передбачається таке. Системні особливості соціально-психологічного ставлення до власності є показником становлення суб’єкта економічної соціалізації. Становлення особистості на етапі юнацтва як суб’єкта економічної соціалізації тісно пов’язане з особливостями асиміляції особистістю власного економічного досвіду.

Виходячи з основного припущення та наміченого кінцевого результату наукового пошуку, ми бачимо таку логіку дослідження:

- На основі аналізу наукових джерел з проблеми детермінації становлення суб’єкта соціалізації обґрунтувати модель суб’єктного ставлення особистості до власності як інструмента для дослідження міри суб’єктності у процесі економічної соціалізації індивіда.

- Емпірично дослідити особливості ставлення юнацтва до власності у зв'язку з рівнем сформованості його економічного досвіду.
- Розробити методичні рекомендації щодо соціально-психологічного супроводу процесу становлення юнака як суб'єкта економічних відносин.

Методи дослідження: на теоретичному рівні дослідження використовується метод теоретичного аналізу наукових джерел з проблеми детермінації процесу становлення суб'єкта соціалізації та метод моделювання для створення теоретичної моделі суб'єктності особистості у ставленні до власності. На емпіричному рівні дослідження використовуються окремі опитувальні методи:

- 1) для вивчення рівня сформованості економічного досвіду особистості: розроблена нами у співавторстві з К.В.Васільєвою методика діагностики способів оперування власністю;
- 2) для вивчення особливостей ставлення особистості до власності: розроблена нами у співавторстві з К.В.Васільєвою методика дослідження уявлень особистості про власність (в системі координат "Мое – наше – чуже"), методика діагностики дослідження уявлень про себе як власника;
- 3) для виявлення суб'єктного ставлення особистості до власності: методика економічного самозабезпечення особистості Д.А.Кітової, опитувальник "Особистість яка самоатуалізується" А.Шостром; окремі показники за методиками дослідження уявлень особистості про власність (в системі координат "Мое – наше – чуже") та діагностики ставлення до себе як власника.

Висновки. Становлення особистості як суб'єкта економічної соціалізації є процесом активної, отже, вибіркової, узгодженої з системою власних потреб і цінностей у сфері економіки, інтеріоріоризації економічних суспільних цінностей, процес активного включення особистості у систему економічних відносин. Такий ракурс розгляду дає можливість розуміти особистість як суб'єкт економічних відносин як творця системи власних економіко-психологічних якостей.

Становлення особистості як суб'єкта економічної соціалізації є процесом системним. Його системоутворюючим

чинником доцільно розглядати економічну суб'єктність особистості, основним показником якої є система економіко-психологічних якостей, завдяки яким особистість ефективно вибудовує відносини з іншими суб'єктами економіки. Для з'ясування особливостей сформованості системи показників економічної суб'єктності особистості обґрунтовано теоретичну модель суб'єктного ставлення особистості до власності.

Показано, що економічний досвід суспільства, закарбований у економічних ціннісних репрезентаціях, у процесі соціалізації асимілюється особистістю тією мірою, в якій цього вимагає як економічне оточення, тобто інші суб'єкти економічних відносин, так і власні потреби активно включатись у останні і навіть вибудовувати згідно з особистіснозначущими смислами, зумовлює суб'єктне ставлення особистості до власності.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. – Київ: ППП, 2005.
2. Білоконь І.В. Особливості економічної соціалізації студентів // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. IX. – Част.6. – К., 2007.
3. Воробьева Л.И., Снегирева Т.В. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 5-13.
4. Гладченкова Н.Н. Культурно-информационное пространство образовательного учреждения как среда становления нравственного опыта личности: Автореферат дис... канд. пед. наук. – Ростов-на-Дону, 2001. – 19 с.
5. Дембицька Н.М. Соціальний досвід як фактор економічної соціалізації особистості: екскурс в історію проблеми// Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2007. – Т. IX. – Част 2.
6. Дембицька Н.М. Теоретичні підходи до дослідження суб'єкта відносин власності // Проблеми загальної та

- педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: Гнозис, 2006. – Т. VIII. – Вип. 1.
7. Журавлев А.Л. Экономическая психология в контексте современной психологической науки // Проблемы экономической психологии. – Т.1/ Отв. ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко. – М.: ИП РАН, 2004. – С. 5.
  8. Зубіашвілі І.К. Гроші як фактор економічної соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. IX. – Ч. 2. – К.: Гнозис, 2007.
  9. Идея системности в современной психологии/Под. ред. В.А. Барабанщикова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 496 с.
  10. Карнышев А.Д. Психология собственности как область исследования экономической психологии//Проблемы экономической психологии. – Том 1/ Отв. ред. А.Л.Журавлёв, А.Б. Купрейченко. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – С. 139-166.
  11. Китов А.И. Личность и группа в системе отношений собственности (опыт инвентаризации феноменологии отношений собственности)// Проблемы экономической психологии. – Том 1 / Отв.ред. А.Л. Журавлёв, А.Б. Купрейченко. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – С. 109-138.
  12. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: БизнесИнформ, 1998. – 492 с.
  13. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
  14. Лузаков А.А.Проблемы категорий субъективного опыта: психосемантический подход // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябикиной. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – С. 203-225.
  15. Москаленко В.В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель // Соціальна психологія. – 2006. – № 3 (17).

16. Москаленко В.В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / Соціальна психологія. – К., 2006. – № 3(17). – С. 3-16.
17. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3-18.
18. Мясичев В.Н. Психология отношений / Под редакцией А.А. Бодалева / Вступительная статья Бодалева. – М.: Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2003. – 400 с.
19. Позняков В.П. Экономическая психология как отрасль психологической науки // Проблемы экономической психологии. – Т. 1 / Отв. ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко. – М., ИП РАН, 2004. – С. 27-57.
20. Проблеми психологічної герменевтики. Монографія / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
21. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Составители: А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с. – (Серия “Мастера психологии”).
22. Сушков И.С. Психологические отношения человека в социальной системе. – М.: изд-во “Институт психологии РАН”, 2008. – 412 с.
23. Татенко В.О. Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316-358.

The article examines the conception of the economic experience’s investigation as one of main determinants of the personality development as a subject of economic socialisation.

Key words: economic socialisation, economic experience, personality, subject of economic socialisation.

Отримано: 06.02.2009